

1759 metų *Ziwato* įvardžiuotiniai būdvardžiai

SONATA VAIČIAKAUSKIENĖ

Lietuvos edukologijos universitetas, T. Ševčenkos g. 31, LT-03111 Vilnius

El. paštas sonata.vaiciakauskiene@leu.lt

Straipsnyje tiriami geriausio XVIII a. šiaurės žemaičių kretingiškių patarmės rašytinio šaltinio – 1759 m. *Ziwato* – įvardžiuotiniai būdvardžiai (1). Darbe siekiama išanalizuoti ir pateikti sinchroninį 1759 m. *Ziwato* teksto įvardžiuotinių būdvardžių linksniavimą ir jų raidą. Tyrimo duomenys lyginami su šiaurės žemaičių kretingiškių patarmės duomenimis. Vidinės rekonstrukcijos ir lyginamasis metodai leido rekonstruoti XVIII a. šiaurės žemaičių kretingiškių patarmės įvardžiuotinių būdvardžių linksniavimo paradigmą, išryškinti tiriamų formų morfologines ypatybes, kitimo tendencijas.

Raktažodžiai: įvardžiuotiniai būdvardžiai, paradigma, 1759 m. *Ziwatas*, šiaurės žemaičiai kretingiškiai

IVADAS

Istorinės morfologijos ir dialektologijos tyrimai (2) 1759 m. *Ziwatą* neabejotinai leidžia laikyti geriausiu šiaurės žemaičių kretingiškių patarmės paminklu (3). Nuosekliai ištirta *Ziwato* fonologinė ir morfologinė sistema [6, 11–19; 7, vii–xiv], aprašyta šio raštijos paminklo vardažodžio linksniavimo sistema [14]. 1759 m. *Ziwato* morfologija archajiška, todėl nuosekli jos analizė atskleidžia ŠŽK patarmės vardažodžio morfologijos raidą, kitimo tendencijas.

Be paprastųjų būdvardžių, lietuvių kalba turi ir įvardžiuotinius. Jie susidarė iš paprastųjų ir enklitiškai priaugusio įvardžio *jis, ji* formų (4) [2, 230; 16, 5; 19, 29]. Straipsnio tikslas – išanalizuoti 1759 m. *Ziwato* įvardžiuotinių būdvardžių linksniavimo paradigmą, palyginti ją su šiaurės žemaičių kretingiškių patarmės duomenimis. Tyrimas grindžiamas

-
- (1) Straipsnis parengtas pranešimo, skaityto II tarptautinėje mokslinėje konferencijoje *XXI a. tyrimai: nuo garso iki teksto*, pagrindu. Konferencija vyko Vilniuje 2014 m. rugsėjo 24–25 d.
 - (2) Kad *Ziwatas* parašytas Kretingos apylinkių patarme plačiau žr. [5, 237–257; 6, 11–19; 7, VII–XIV; 14, 4–7].
 - (3) Toliau tekste ši tarmė trumpinama ŠŽK.
 - (4) Dėl įvardžiuotinių būdvardžių atsiradimo laiko nėra vienos nuomonės. Plačiau apie tai žr. [9, 57–74; 12, 95–98; 13, 165–170; 18, 99–107; 15, 23–28].

vidinės rekonstrukcijos ir lyginamuoju metodais. Tyrimo objektas – 1759 m. *Ziwato* ir šiaurės žemaičių kretingiškių patarmės įvardžiuotiniai būdvardžiai.

Kretingiškių patarmėje įvardžiuotinių būdvardžių formos palyginti dažnos [2, 230; 11, 131–149; 16, 97], tačiau *Ziwate* šios formos vartojamos retai. Gausiausiai pasitaiko *o* kamieno būdvardžių įvardžiuotinių formų. Kitų kamienų vyriškosios giminės būdvardžių įvardžiuotinės formos itin retos. Dėl šios priežasties pavyko sudaryti tik vieną įvardžiuotinių būdvardžių paradigmą, kurioje vyrauja *o* kamieno formos. Ši paradigma nėra pilna, nes analizuojamame tekste nėra paliudyta vienaskaitos įnagininko ir vietininko ir daugiskaitos vietininko įvardžiuotinės formos.

Atkreiptinas dėmesys į tai, kad analizuojamame tekste pavyko rasti tik kartą pavartotą moteriškosios giminės įvardžiuotinių būdvardžių vienaskaitos kilmininką. Matyt, taip yra todėl, kad *Ziwato* tekstas yra verstas iš slavų kalbos, kurioje moteriškosios giminės būdvardžių paprastosios ir įvardžiuotinės formos sutampa.

1759 m. *Ziwato* o kamieno įvardžiuotinių būdvardžių paradigma

Vienaskaita	Daugiskaita
V. <i>fwętafis</i> 73 ₂₄ ~ 'švęntāsis ~ švęntėje	V. <i>fwętiejy</i> 298 ₂₅ , <i>fwętyjy</i> 83 ₁₃
K. <i>amžinoje</i> 20 ₁₇ ~ 'ōmžēnūoje	K. <i>fwętuju</i> 75 ₁₄ ~ švęntūju
N. <i>fwętuju</i> 21 ₁₈ ~ 'švęntūjōu ~ švęn'tėisims, vi res'nėisėms	N. <i>fwętiefims</i> 326 ₅ , <i>wirefnyifymys</i> 3 ₂₅
G. <i>dangyfkqj</i> 236 ₂₃ ~ 'dōņgeškōji	G. <i>fwętujius</i> 260 ₁₂ ~ švęn'tū šūs
Įn. –	Įn. <i>fwętafes</i> 275 ₂₁ ~ švęn'tā sēs
Vt. –	Vt. –
Š. <i>fwętafis</i> 925 ~ 'švęntāsis	Š. <i>pakarnyi</i> 29 ₁₄ ~ <i>pakarnēi</i> (5) / <i>pakarnėje</i>

Vienaskaitos vardininko galūnė yra *-afis* = [*a sis*] (6), pvz.: *Tafay fwętafis Daktaras tolefney kalba: O dydziawfe złaftys! Sutwierymas pardawe futwertoj, Mokitynis Mokitoj* <...> 135₁₇₋₁₉.

Dabartinėje kretingiškių patarmėje vienaskaitos vardininko galūnė sutampa su paliudyta *Ziwato* tekste. Žemaičių tarmėje įvardžiuotinių žodžių vyriškosios giminės vardininko formos visada yra kirčiuojamos šaknyje, o pirmojo sando galūnės balsis dėl šalutinio kirčio ilginamas [5, 61; 17, 42–44].

Vienaskaitos šauksmininkas tiek lyginamojoje patarmėje, tiek ir analizuojamame tekste sutampa su vardininku.

Vyriškosios giminės vienaskaitos kilmininko būdvardžių galūnė *-oje*, o moteriškosios giminės – *-ofes* = [*oses*], pvz.: *Giwena tyn fwęciawfe Panna ne kaypo par tris mienefis pasługawodama uczciway sawa Tetutey, kaypo ne butum buwufi Karalene Dangaws, Poni wyfa fwieta, yr Motina Diawa amžynoje* 20₁₃₋₁₇; <...> *jog Jezufas milawfis ne ateje ant dydi ofes Seredos y Jeruzalu, kaypokytomis dynomis, o tay dieł to, idant anims ne par yfzkaditum rodas o Judošiu y zrodas* <...> 131₄₋₇.

Kretingiškių patarmėje *jo* ir *ijo* kamienų vardažodžiai vienaskaitos kilmininko formoje vietoje laukiamos fleksijos *-ę* turi *-i* (plg. *brūoli* ~ *brólio* ir *báltūoji* ~ *báltojo*); plačiau žr. [14, 22]. Kitose lyginamosios patarmės vietose (Darbėnai, Laūkžemis, Palangà, Kūliai) turimos

(5) Būdvardis *pakarnus* reiškia *nuolankus, paklusnus, nusižeminęs*.

(6) Čia ir toliau skliausteliuose pateikiama pagal *Ziwato* grafiką ir rašybą transliteruotos kretingiškių patarmės fonetinės galūnės, kurios nesutampa su teksto rašyba.

formos su galūne *-ę*, todėl *Ziwato* tekste kalbamos formos fleksija irgi *-ę*. Tai rodytų, kad *Ziwato* pagrindas yra Kaŕtenos šnektą (7).

Moteriškosios giminės būdvardžių vienaskaitos kilmininko galūnė *-uosęs* (*gėrūosęs* ~ *gėrosios*) kildintina iš senovinės **-āsās*. Kirčiuota būdvardžio galūnė per *-os* išvirto į *-uos*, o įvardžio galūnė ne tik sutrumpėjusi nekirčiuotoje pozicijoje, bet ir supriešakėjusi [14, 42].

Vienaskaitos naudininko forma baigiasi galūne *-uju* = [oujou] (8), pvz.: *O kaypo dydes downenas yr prywylejes dawe Ponas Diewas tam szwētaju, kuriu čionay negalu apfakity* 21₁₆₋₁₈.

ŠŽK patarmėje vienaskaitos naudininko galūnė sutampa su paliudyta analizuojamame tekste (*bāltōjuō* ~ *bāltuojuo*). Galūnė *-ou(jou)* ~ *-uo(juo)* yra sena daiktavardžių galūnė, rodanti, kad paprastųjų būdvardžių vienaskaitos naudininko galūnė yra naujesnė, skolinta iš parodomųjų įvardžių [plg. 2, 231]. „Įvardinis“ dėmuo priderintas prie balsio. Iš kalbamosios fleksijos galima būtų spręsti, kad įvardžiutiniai būdvardžiai šiaurės žemaičių patarmėje susiformavo dar tada, kai būdvardis tebeturėjo daiktavardinę fleksiją. Tą dar labiau patvirtintų tai, kad vienaskaitos vardininkas turi šalutinį nukeltinį kirtį ant *a*, kuris galėjo atsirasti tikai tada, kai tas *a* buvęs kirčiuotas. Vadinasi, **gērās* < **gerās* + *jis*. Taigi įvardžiutiniai būdvardžiai bus susiformavę tada, kai dar buvo sakoma **gerās* [4, 147]. Tai matyti ir iš *gerās*.

Vienaskaitos galininko formos galūnė *-qj* = [ōji] (9), pvz.: <...> *o tuw čiefu apey Tiewa Da ngyz k q j fu tawymi links may kalbiejaw: šytay dabarciu wys jaw nutrotyjaw* 236₂₃₋₂₅.

Kretingiškių vienaskaitos galininko galūnė yra *-uji* ~ *-qji* (*bāltūji* ~ *bāltūjji*). Patarmėje vienaskaitos galininko galūnė su siauru *-ū-* < **-an* turbūt dėl buvusios balsių asimiliacijos prieš *-i* < *-j* [4, 147].

Daugiskaitos vardininko forma turi galūnes: *-iey* = [ieje], *-y*y = [eje], pvz.: *Zwayzdes ira szwēt i e y Diewa, niejokios szwyf i b e s g r i e f z n i k a m s n e ž i č i o s* 310₁₄₋₁₅; *Dieł tu yr kytu pažitku Jezufas milawfis dawe mums pawadziu ant madlitwas, teypag yr szwēt y j y jo; idant mes karztay melfzdamyis, eytumem paskuy ano* 83₁₁₋₁₄.

Kretingiškių patarmėje daugiskaitos vardininko galūnė yra dvejopa: *-ēi* ir *-ęje* ~ *-iejai* (*gerēi* ~ *gerie(ji)*, *gerējē* ~ *geriejai*). Pirmoji galūnė yra būdvardiška, o antroji – daiktavardiška, sudaryta pagal *jo* kamieną ir yra būdinga visiems šiaurės žemaičiams [4, 147; 5, 243; 10, 59]. Analizuojamame tekste formos su *-iey* veikiausiai vertintinos kaip aukštaitinimo rezultatas; plačiau žr. [14, 93].

Daugiskaitos kilmininko galūnė *-uju*, pvz.: *Sytay paskaytity ira terp Sunu Diewa yr terp szwētaju dali apturije* 312₁₂₋₁₃.

ŠŽK patarmės daugiskaitos kilmininkas sutampa su *Ziwato* kilmininku (10).

Ziwato tekste daugiskaitos naudininko forma paliudyta su galūnėmis: *-iefims* = [ie-sims], *-iefyms* = [iesęms], pvz.: *Nobaženftwa wyduryne, tay ira achata šužity Dieuwuy yr szwēciawfey Pannay: Teypag yr szwēt i e f i m s Diewa* 326₃₋₅; <...> *yr afz teypag atleydziu Kal t i e f y m s fawa, prafzaw tawys, idant yr anie maņ atleyftum* 306₁₁₋₁₂; *Siefzta, Diewa prašie, idant łoska pasuženftwas fawa wirefn y f y m s turiečio* 3₂₄₋₂₆.

Ziwato tekstas fiksuoja tokias kalbamojo linksnio galūnes, kokios vartojamos ir kretingiškių patarmėje [plg. 3, 143; 14, 57; 5, 33]. Paprastai lietuvių kalbotyros darbuose teigiama,

(7) Plačiau apie *Ziwato* teksto kalbos pamatą – Kaŕtenos šnektą ir jos ypatybes [6, 11–19; 7, vii–ix].

(8) Dėl šios galūnės atstatymo plačiau žr. [6, 12].

(9) Dėl šios galūnės atstatymo plačiau žr. [6, 38].

(10) Plačiau apie *Ziwato* kalbamosios fleksijos kilmę ir variantus žr. [1, 102; 2, 238; 3, 16, 77; 14, 18].

kad galūnės *-ims* ir *-ems* į vardažodžio paradigmą perimtos iš gimininių įvardžių linksniavimo [2, 124; 17, 315]. Kaip teigia Zigmas Zinkevičius [17, 315], kalbamųjų galūnių paraleliškas vartojimas ypač būdingas Kretingos šnektai (11); dar plg. [10, 63]. Šį faktą pagrindžia ir analizuojamame tekste vartojamos dvejopos įvardžiuotinių būdvardžių formos – *fzwætiefims* 326, ir *kaltiefyms* 306₁₁₋₁₂. Tai svarbi morfologinė ypatybė, būdinga šiaurės žemaičiams, ypač kretingiškiams. Čia dar reiktų pridurti, kad *Ziwate*, kaip matyti iš pateiktų pavyzdžių, įvardžiuotinių būdvardžių daugiskaitos naudininko formos vartojamos paaukštaitintos. Žemaitiška forma pavartota tik kartą – tai liudija trečias pavyzdys.

Daugiskaitos galininko forma baigiasi galūne *-ufius* = [*ušus*], pvz.: *Yr pradieje gaylietys, jog ant ano zidus pabudyna, nes Tiewus Sz w ę t u f i u s nutrotyje* 242₂₅₋₂₆.

ŠŽK daugiskaitos galininko forma sutampa su paliudyta nagrinėjamame tekste. Kalbamojo linksnio fleksija kildintina iš **-ūs*. Daugiskaitos galinei veikiausiai įtakos turėjo *u* kamienas; plačiau žr. [14, 19].

Daugiskaitos įnagininko formos galūnė *-afes* = [*ase:s*], pvz.: *Potam ysz anos wyitas akiefmyrkfniu, fu sawa Aniołays yr Sz w ę t a f e s y žięgie i awkćiaufy garby po dešynies Diewa Tiewa* 275₂₀₋₂₂.

Lyginamojoje patarmėje daugiskaitos įnagininko forma sutampa su paliudyta *Ziwato* tekste. Atkreiptinas dėmesys, kad tekste turima monoftongizuota įnagininko fleksija, ir tai tik dar kartą patvirtina, kad nagrinėjamame tekste lytys su *-ay* ir *-ey* vertintinos kaip aukštaitinimo padarinys; plačiau žr. [14, 17].

IŠVADOS

Išanalizavus 1759 m. *Ziwato* įvardžiuotinių būdvardžių linksniavimo paradigmą ir palyginus ją su kretingiškių patarmės duomenimis, formuluotinos išvados:

1. 1759 m. *Ziwato* įvardžiuotiniai būdvardžiai yra tik produktyviųjų linksniavimo tipų sistema su negausiomis kitų linksniavimo tipų liekanomis – analizuojamame tekste dominuoja *o* kamieno būdvardžių įvardžiuotinės formos, kitų kamienų įvardžiuotinės būdvardžių formos pavienės.

2. Palyginus *Ziwato* ir kretingiškių patarmės įvardžiuotinių būdvardžių linksniavimo paradigmas matyti, kad nuo XVIII a. vidurio šiaurės žemaičių įvardžiuotinių būdvardžių linksniavimas esminių morfologinių pokyčių nepatyrė.

3. *Ziwate* įvardžiuotinių būdvardžių vienaskaitos kilmininko formos fleksija *-ę* rodytų, kad *Ziwato* pagrindas yra Kaštenos šnektai.

4. Įvardžiuotinių būdvardžių daugiskaitos naudininko galūnių *-ems* ir *-ims* paralelinis vartojimas analizuojamame tekste – svarbi morfologinė ypatybė, būdinga šiaurės žemaičiams, ypač kretingiškiams.

5. Palyginti retai pasitaikančios būdvardžių įvardžiuotinės formos analizuojamame tekste leistų teigti, kad *Ziwatas* veikiausiai yra verstas tekstas. Be to, tekste tik kartą pavartota moteriškosios giminės įvardžiuotinių būdvardžių forma pagrindžia spėliones, kad *Ziwato* tekstas yra verstas iš slavų kalbos, kurioje moteriškosios giminės būdvardžių paprastosios ir įvardžiuotinės formos sutampa.

Gauta 2015 02 02
Priimta 2015 03 26

(11) Plačiau apie *Ziwato* kalbamosios fleksijos kilmę ir variantus žr. [1, 102; 2, 238; 3, 16, 77; 14, 18].

Šaltiniai ir literatūra

- [1] ALEKSANDRAVIČIUS, Juozas. Kretingos tarmės daiktavardžio kaitybos ypatybės ir galūnių raida. *Kalbotyra*, 1963, t. 9, p. 101–117.
- [2] ALEKSANDRAVIČIUS, Juozas. *Kretingos tarmė: daktaro disertacija*. Vilnius: Vilniaus universitetas, 1967.
- [3] BABICKIENĖ, Zofija; JASIŪNAITĖ, Birutė; PEČELIŪNAITĖ, Angelė; BAGUŽYTĖ, Rūta. *Centrinė šiaurės žemaičių kretingiškių tarmė*. Tarmės tekstai su komentarais ir žodynėliu. Vilnius: Baltos lankos, 2007. 344 p.
- [4] GIRDENIS, Aleksas. *Tirkšlių tarmės morfologija ir žodžių daryba*: rankraštis, 1962.
- [5] GIRDENIS, Aleksas. *Kalbotyros darbai*. T. I: 1962–1974. Vinius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000. 420 p.
- [6] GIRDENIS, Aleksas; GIRDENIENĖ, Danutė. *1759 metų Ziwato indeksas*. Vilnius: Mokslo ir leidybos institutas, 1997. 464 p.
- [7] GIRDENIS, Aleksas; SKIRMANTAS, Petras. *1759 metų Ziwatas*: faksimilinis leidinys. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998. 336 p.
- [8] GRINAVECKIS, Vladas. *Žemaičių tarmių istorija*. Vilnius: Mintis, 1973. 370 p.
- [9] KAZLAUSKAS, Jonas. Įvardžiuotinių būdvardžių raida baltų kalbose. *Kalbotyra*, 1972, t. XXIV(1), p. 57–74.
- [10] LKA – *Lietuvių kalbos atlasas*. T. 3: Morfologija. Vilnius: Mokslo, 1991.
- [11] MORKŪNAS, Kazys; SABALIAUSKAS, Algirdas. Kuršių Neringos žvejų lietuvių tarmė ir lietuvių kalbos įtaka šių žvejų latvių tarmei. *Lietuvių kalbotyros klausimai*, 1957, t. 2, p. 131–149.
- [12] RINKAUSKIENĖ, Regina. *Rytų aukštaičių uteniškių vardažodis: dabartinė padėtis ir istorinė raida*: daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas, 1999. 133 p.
- [13] ROSINAS, Albertas. Ar baltų *-i-, *iō resp. *ī, *-iā kamienai buvo reliatyviniai. *Baltistica*, 1975, t. 11, Nr. 2, p. 165–170.
- [14] VAIČIAKAUSKYTĖ, Sonata. *1759 metų Ziwato vardažodžio linksniavimo sistema*: daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas, 2002. 141 p.
- [15] VALECKIENĖ, Adelė. Įvardžiuotinių būdvardžių kilmė. *Baltistica*, 1990, t. 26, Nr. 2, p. 23–28.
- [16] ZINKEVIČIUS, Zigmąs. *Lietuvių kalbos įvardžiuotinių būdvardžių istorijos bruožai*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros l-kla, 1957. 132 p.
- [17] ZINKEVIČIUS, Zigmąs. *Lietuvių dialektologija*. Vilnius: Mintis, 1966. 541 p.
- [18] ZINKEVIČIUS, Zigmąs. *Lietuvių kalbos dialektologija*. Vilnius: Mokslo, 1978. 189 p.
- [19] ZINKEVIČIUS, Zigmąs. *Lietuvių kalbos istorinė gramatika*. T. 2. Vilnius: Mokslo, 1981. 299 p.

SONATA VAIČIAKAUSKIENĖ

Pronominal adjectives in the 1759 *Ziwatas*

Summary

The 1759 *Ziwatas* was considered the best monument of the 18th century of the North Samogitian sub-dialect of Kretinga. The objective of the article is to analyze

the declension paradigm of pronominal adjectives of the sub-dialect of 1759 *Ziwatas*, to compare it with the data of the sub-dialect North Samogitian of Kretinga.

Modern sub-dialect studies show that in the North Samogitian sub-dialect of Kretinga, the forms of pronominal adjectives are relatively frequent, but in the analyzed text of 1759 *Ziwatas*, these forms are rarely used. Most abundantly there occur the pronominal forms of the adjectives of *o* stem.

The research is based on internal reconstruction and comparative methods. The pronominal adjectives of the North Samogitian sub-dialect of Kretinga, and of 1759 *Ziwatas* are analyzed.

The comparative analysis revealed that in the sub-dialect of Kretinga, the names of *jo* and *ijo* stems in the form of genitive, singular, have *-i* instead of the anticipated inflection *-ę*. In all probability, according to these forms, the genitive ending *-uoji~ -ojo* (*báltūoji ~ báltojo*) of the pronominal forms, singular, was also generalised, which clearly shows the ancient ending of the adjective, **-ā*. In other positions of the comparative sub-dialect, the forms with the ending *-ę* are possessed. Thus, in *Ziwatas*, the spoken inflection *-ę* would show that the basis of *Ziwatas* is the sub-dialect of Kartena.

The dative form singular (*báltūjōu ~ báltuojuo*) of the sub-dialect of Kretinga is also informative. The ending *-ou(jou) ~ -uo(juo)* is an old ending of nouns, indicating that the ending of the dative, singular, of the simple adjectives is newer, borrowed from the demonstratives. The spoken form allows understanding that pronominal adjectives in the sub-dialects of North Samogitian formed still then, when the adjective still had the substantival inflection.

The research validates that the parallel usage of the endings of the dative, plural, of the pronominal adjectives, *-ęms* and *-ims*, in the text of *Ziwatas* is an important morphological feature, characteristic to the Samogitians, especially of the sub-dialect of Kretinga.

In summary, it can be stated that pronominal adjectives of the sub-dialect of *Ziwatas* are only the system of productive types of declension with sparse remainder of other types of declension.

Key words: pronominal adjectives, paradigm, 1759 *Ziwatas*, North Samogitian sub-dialect of Kretinga